

FELSEFİ TEMELLERİ BAKIMINDAN İKİ FARKLI HAK ANLAYIŞI: MILL VE KUÇURADI'NİN DÜŞÜNÇESİNDE HAK KAVRAMI

[Two Different Perceptive of Rights in Terms of Their Philosophical Base: Concept of Rights in
Mill and Kuçuradi's Thought]

Sevgi ÖZCAN

Dr., Bağımsız Araştırmacı
sevgiyukselozcan@gmail.com

Orcid Id: 0000-0002-8692-476X

ÖZET

“Hak nedir?” sorusu geçmişten günümüze tartışılmalan en önemli sorulardan biridir. İnsan yaşamına dair pek çok kavram gibi hak kavramının neliğine ilişkin gerçekleştirilen her sorgulama da belirli bir insan ve değer görüşüne dayanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, hak kavramını soruşturan her filozof, bu sorgulamasını üstü açık ya da örtük dile getirdiği insan ve değer görüşüne dayanarak gerçekleştirmektedir. Nitekim hak kavramıyla ilgili birbirinden farklı düşüncelerin bulunması, bu görüşlerin kökeninde yer alan insan ve değer anlayışlarının birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum hak kavramının ne olduğuna dair farklı ve deyim yerindeyse birbirine karşıt düşüncelere sahip olan John Stuart Mill ve İoanna

Kuçuradi'nin görüşleri karşılaştırıldığında daha da açık bir biçimde görülmektedir. Değeri yarara indirgeyen ve insanı yararının peşinden koşan doğal canlı bir varlık olarak gören Mill'e göre, hak, bireylerin kendilerine yarar sağladığını varsaydıkları şeylere ulaşmalarının aracıdır. Buna karşılık insanın değerler yaratan ve var ettiği bu değerler sayesinde kendini gerçekleştiren bir varlık olduğunu savunan Kuçuradi'nin düşüncesinde ise hak, kişilerin değerleri hayata geçirebilmesinin olanağının koşuludur. Dolayısıyla her iki filozofun hak kavramının neliğine ilişkin düşüncelerini karşılaştırarak doğru bir değerlendirme yapabilmek için öncelikle her iki filozofun birbirinden farklılık gösteren ve hak görüşlerinin temel dayanağını oluşturan insan ve değer görüşlerinin ele alınması gerekmektedir. Böylelikle hak kavramının yarar-çıkarın ötesinde başka bir ölçüte dayanarak temellendirilip temellendirilemeyeceğini açıklığa kavuşturmayı amaçlayan bu çalışmada, insanın türüne özgü olanaklarını hayata geçirerek kendini gerçekleştirmesinin ancak insanın değerinin etik bilgisinden türetilen insan haklarını esas alan bir hak anlayışıyla mümkün olabileceği ortaya konulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Hak, yarar, insan hakları, özgürlük, değer.

ABSTRACT

The question "What is right?", is the most important question that have been discussed from the past to the present. Questioning about nature of the concept of right is based on a certain view of human and value, like many concepts about human life. In other words, every philosopher who investigates the nature of the concept of right carries out this questioning on the basis of the view of human and value that they expresses clearly or implicitly. Thus, there are different opinions about the concept of right is due to the fact that the understanding of human and value, which is at the root of these views, is different from each other. This situation can be seen even more clearly when the opinions of John Stuart Mill and İoanna Kuçuradi, who have different and, so to speak, contradictory ideas about the concept of right, are compared. According to Mill, who reduces value to interest and sees man as a natural living being who pursues his interest, right is the means by which individuals reach the things they assume are beneficial to them. On the other hand, according to Kuçuradi, who argues that human is a being who creates values and realizes himself thanks to these values, right is

the condition of the possibility of individuals to realize values. Therefore, in order to make a correct assessment by comparing the thoughts of both philosophers on the concept of right, first of all, it is necessary to deal with the human and value views of both philosophers, which differ from each other and form the basis of their views on right. Thus, in this study, which aims to clarify whether the concept of right can be justified on the basis of another criterion beyond benefit-interest, it is revealed that the self-realization of the human being by realizing the possibilities specific to human species is only possible with an understanding of human rights derived from the ethical knowledge of human value.

Keywords: Right, interest, human rights, liberty, value.

Giriş

Gündelik yaşam içerisinde konuşma dilinde olduğu kadar ahlaki, hukuki ve felsefi söylemde de yaygın olarak kullanılan hak kavramının ne olduğu geçmişten günümüze tartışılmalı olan en önemli sorulardan biridir. Gündelik dilde hak kavramından söz eden bir insanın ne anlatmak istediğine baktığımızda, o kişinin farkında olsun ya da olmasın hak sahibi olduğunu varsaydığı bir şey hakkında yetkisinin bulunduğunu veya o şeyi meşru olarak talep edebileceğini ifade etmeye çalıştığını görürüz. Bu açıdan bir kişinin bir şeye hakkı olduğunu ileri sürdüğünde o şeye yönelik iddiasının tartışılmazlığını ve herkes tarafından tanınması gerektiğini kastettiği söylenebilir. Bir kişinin hak kavramını bu şekilde kullanması ise aynı zamanda kendi içinde ahlaki meşruluk düşüncesini, yani ahlaki bakımdan bir haklılık ve doğruluk iddiasını da barındırmaktadır. Bu iddianın temelinde hak kavramının tartışmasız bir şekilde meşru bir yetki veya talep olduğu anlayışı yatmaktadır (Erdoğan, 2019, s. 9). Buradan hareketle hak kavramının bir kişinin başkalarına yöneltebileceği meşru bir talep ya da iddia olduğunu söylemek mümkündür (Waldron, 2007, s. 746). Böyle alındığında bir hakka sahip olmak, bir kişiye karşı belirli birtakım düzenleyici kurallar veya ahlaki ilkeler bütününe geçerli olarak kabul edilmesini gerekli kılan bir iddiaya sahip olmak demektir (Feinberg, 1970, s. 257). Başka bir deyişle bir hakka sahip olmak, bir kişinin yerine getirilmesinde ısrar ettiği ve takibinin diğer insanlara yükümlülükler dayattığı bir hakka/yetkiye sahip olmaktır. Bu nedenle bir kişinin bir şeye ilişkin bir hakkının olması, o kişinin meşru olarak yerine getirebileceği bir yetkisinin olduğu anlamına gelmektedir (Kukathas, 2006, s. 110). Dolayısıyla gündelik yaşamda öne sürülen her hak iddiası, tek tek durumlarda ahlaki bakımdan diğer insanlara müdahale edebilmenin gerekçesi olarak kendini göstermektedir. Hak kavramının bu türden bir kullanımın temel dayanağını ise ahlaki ilkeler, gerekçeler ya da nedenler oluşturmaktadır (Erdoğan, 2019, s. 9-10). Fakat hak kavramını, zamandan zamana, toplumdan topluma, hatta aynı toplumda kişiden kişiye farklılık gösteren ahlaki ilkeleri ya da toplumun çoğunluğunun iyi veya kötü olarak benimsediği davranış kurallarını, ahlaki birtakım değer yargılarını temel alarak açıklamaya çalışmak, neyin hak olup olmadığı konusunda göreliliğe kapı aralayacaktır. Bu durumda hak, toplumdan topluma, gruptan gruba, kişiden kişiye göre değişeceğinden dolayı bütün insanlar için geçerli, herkesin üzerinde uzlaştığı haklardan söz etmek mümkün olmayacağı gibi çatışmalar da kaçınılmaz olacaktır.

Öte yandan hak kavramının yaygın bir şekilde kullanıldığı hukuk alanına bakıldığında ise ahlaki temellendirmeden farklı olarak bu kavramın neliğinin, irade teorisi, menfaat teorisi ve karma teori gibi çeşitli teorilerden hareketle açıklanmaya çalışıldığı, ancak bir fikir birliğine varılamadığı görülmektedir. Sözgelimi hak kavramını kişilere hukuk düzenlemeleri tarafından sağlanan irade gücü veya yetkisi olarak açıklayan irade teorisine göre hak, bir insanın iradesinin diğer bir insanın iradesi üzerindeki gücü, üstünlüğü ya da yetkisidir. Başka bir deyişle hakkı, bir kişiye ait hukuk düzeni tarafından korunup tanınan irade yetkisi olarak gören, bu teorisinin perspektifinden hak sahibi bir insan (örneğin alacaklı bir kişi), bu hakkın gereğini yerine getirmek için irade yetkisini kullandığında, diğer bir insanın (sözgelimi borçlu bir kişinin) iradesine üstün gelir. Bir insanın irade gücünü diğer bir insan kabul etmediğinde ise devlet tarafından hukuk düzenlemeleri aracılığıyla bu irade gücünün tanınması sağlanır. Fakat hakkı irade gücüne indirgeyen bu teori eleştiriye açıktır. Çünkü hak, irade gücüne indirgenildiğinde, akıl hastaları gibi irade gücünden yoksun olan kişilerin ve bu güçlerini henüz kullanabilecek durumda olmayan çocukların hak sahibi olmaları bakımından durumlarını açıklamak mümkün olamamaktadır. Oysa ki akıl hastası bir insan ya da bir çocuk, irade güçlerini kontrol edememelerine rağmen hak sahibidir ve onların haklar hukuk tarafından tanınıp korunmaktadır (Gözler, 2008, s. 280). Dolayısıyla irade teorisi hak kavramına ilişkin bir tanım ortaya koysa da bu tanım, hakkın kimleri içerdiğini tam anlamıyla açıklayamamaktadır. Ayrıca hak kavramını yalnızca iradeye indirgeyen böylesi bir yaklaşımın, her insanın iradesinin dayandığı ilkenin farklılık gösterebileceğini göz ardı ettiği, bizi bütün insanlar için geçerli bir hak düşüncesinden uzaklaştırdığı, bunun da göreliliğe kapı aralayarak insanlararası hak çatışmaları doğurabileceği söylenebilir.

Hukuk alanında hak kavramının neliğine ilişkin bir açıklama getiren ve yaygın olarak kabul gören bir diğer teori ise menfaat teorisidir. Hak kavramını açıklayıp temellendirmede irade teorisini yetersiz olduğunu ileri süren menfaat teorisi, hak kavramını hukuk düzeni tarafından tanınıp korunan kişisel menfaat olarak tanımlamaktadır. Bu teori her menfaatin hak olarak kabul edilemeyeceğini, ancak ve ancak hukuk düzeni tarafından tanınıp korunan menfaatlerin birer hak olarak nitelendirilebileceğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte bu teoriye göre, hukuk tarafından korunmayan ve hukuka aykırı olan menfaatler hak olmadığı gibi hukuka aykırı olmadığı halde hukuken tanınıp korunmayan menfaatlerin de hak olarak nitelendirilmeleri söz konusu değildir (Gözler, 2008, s. 280). Ancak bu teori hak kavramının

özünü/neliği menfaate indirgemesinden dolayı eleştirilmektedir. Daha açık bir ifadeyle menfaat teorisi hak kavramını açıklamak için insanların iradelerini harekete geçiren nedenin ne olduğunun temellendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu teoriye göre iradeyi harekete geçiren tek neden ise menfaattir. Ancak realiteye bakıldığında iradeyi belirleyen tek nedenin menfaat olmadığını ileri sürmek mümkün olabileceği gibi menfaatin ne olduğuna bakıldığında bu teorinin kendi içinde sorunlu olduğu söylenebilir.

Menfaat, “en geniş anlamda başkasının temel haklarına ilişkin o koşullarda doğurduğu sonuçlar göz ardı edilerek yapılan bir hesap sonucu, bu hesabı yapanın elde etmek istediği, hak ettiğinden fazla olan ve başkasından eksilen”dir (Kuçuradi, 2011b, s. 175-176). Başka bir deyişle, bir insanın menfaatine olan muhakkak diğer bir insanın hak kaybı yaşamasına neden olmaktadır. Bu bağlamda menfaati korumak ise birden fazla insanın paylaştığı bir bütünün sınırları dahilinde hak edilenden fazlasına sahip olunanı kaybetmemeye çalışmak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla menfaati ya da çıkarı korumak, hak edilenden fazla bir şekilde sahip olunan her ne ise onu muhafaza etmeye çabalamaktan ve karşı tarafta hak kaybına yol açmaktan başka bir şey değildir (Kuçuradi, 2010a, s. 82). Bu anlayış, genellikle insanlara doğdukları andan itibaren aşılana bir düşüncedir. Öyle ki çıkar çarklarının adeta son sürat döndüğü çağımızda bize daha çocukluktan itibaren menfaatlerimizi korumamız, üstelik de bunu yaparken diğer insanlara zarar vermememiz gerektiği düşüncesi öğretilmektedir. Ancak realiteye dikkatli bir gözle bakıldığında bunun hem pek olanaklı olmadığı hem de çatışmalara, tehlikelere gebe bir düşünce olduğu hemen fark edilmektedir (Kuçuradi, 2011a, s. 117). Çünkü hak ettiklerinden fazlasına sahip olan ve sadece kendi menfaatlerini gözetten insanların olduğu her yerde er ya da geç hakları ihlal edilen insanlar da haklarını korumaya çalışacak ve sessiz kalmayacaktır. Bu durumun sonucunda ise insan yaşamında sıklıkla şahit olduğumuz gibi menfaatini koruyan güçlüler ile bundan dolayı hak ihlali yaşayan güçsüzler arasında savaş/çatışma baş göstermekte ve bu çatışma roller değişene kadar sürüp girmektedir (Kuçuradi, 2010a, s. 82). Bu nedenle hak kavramının neliğine ilişkin sorgulamalar gerçekleştirirken, hak ve menfaatin birbirinden farklı hatta karşıt kavramlar olduğunu, hakkın menfaat ile temellendirilemeyeceğini, aksi halde insan yaşamında menfaat ve hak çatışmalarının kaçınılmaz bir şekilde kendini göstereceğini, dolayısıyla hak ihlallerinin yaşanacağını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Fakat bu durum genellikle göz ardı edilmektedir. Nitekim hukuk alanında hak kavramının ne olduğuna dair bir açıklama

getirmeye çalışan irade teorisi ve menfaat teorisi gibi karma teori de bunun açık bir örneğini oluşturmaktadır.

İrade ve menfaat teorilerinin hak kavramıyla ilgili belirlemelerini sentezleyerek bir tanıma ulaşan karma teoriye göre hak, insanlara hukuk düzeni aracılığıyla irade gücü tanınarak korunan menfaattir. Böylelikle karma teori hak kavramını tanımlarken ne yalnızca menfaatin ne de tek başına iradenin temel alınabileceğini, her iki unsurun da ancak bir arada hakkın özünü/neliğini oluşturduğunu ileri sürmektedir. Bu varsayımla bağlantılı olarak karma teorisinin diğer bir kabulü ise hakkın özü olan iradenin her zaman ve her koşulda menfaat sahibi bir insanın iradesi olmayabileceği yönündedir. Sözgelimi hak sahibi olan akıl hastası bir kişinin menfaatleri, vasisinin iradesi tarafından korunmaktadır (Gözler, 2008, s. 281). Ancak bu durumda hak, yine irade ve menfaat unsurlarının birlikteliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla karma teori açısından bir hakkı hak yapan ölçüt, irade ve menfaatin bir aradalığından başka bir şey değildir. Fakat hak kavramına böylesi bir yaklaşım, insan yaşamına ilişkin irade ve menfaat teorisinde dikkat çekilen sorunları bertaraf etmediği gibi aynı problemleri bünyesinde barındırmaktadır.

Hukuk alanında karşımıza çıkan menfaat temelli hak anlayışının felsefi dayanakları sorgulandığında ise hak kavramının yarar ve çıkardan bağımsız düşünülemediğini öne süren filozofların olduğunu görmekteyiz. Hak kavramının neliğini bu düşünceye dayanarak sorgulayan filozofların başında ise John Stuart Mill gelmektedir. Bütün ahlaki konularda olduğu gibi hak kavramının neliği konusunda da yararı en nihai ölçüt olarak gören Mill, yarardan bağımsız soyut bir hak düşüncesinin olamayacağını ileri sürmektedir. Mill'e göre, en genel anlamda yarar, gelişmiş bir varlık olarak bir insanın daimî çıkarlarına dayanmaktadır. Bu noktada Mill, yararın yalnızca bireysel çıkarlarla sınırlandırılmayacağını, toplumsal yararın da gözetilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Daha açık bir ifadeyle bütün ahlaki konularda başvurulabilecek en temel ölçütün sürekli değişen bireysel çıkarlar olmadığını ve bireyin kendi yararını korumaya çalışırken aynı zamanda genelin de yararını gözetmesi gerektiğini savunan Mill, hak kavramının temelini ancak böylesi bir yararın oluşturabileceğini varsaymaktadır. Ne var ki Mill'in bu iddiasının tartışmaya ve eleştiriye açık olduğunu söylemek gerekir. Çünkü Mill'e göre, her bir insan tekinin en temel amacı gerek nicelik gerekse nitelik bakımından olabildiğince fazla hazzı ulaşmak ya da acıdan kaçınmak, yani

kendi bireysel yarar ve çıkarını korumaktır. Ancak realiteye bakıldığında bu anlamda bireysel yararın her zaman toplumsal yararlar ya da genelin yararıyla örtüşmediği, hatta çoğu zaman çatıştığı görülmektedir. Dolayısıyla Mill'in öne sürdüğü gibi hazlarının peşinden koşan bireyin bu şekilde kendi yarar çıkarını korurken aynı zamanda ve her koşulda toplumsal yararı da gözettiğini/gözetebileceğini iddia etmek pek de mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte hakkı her insanın kendisine göre iyi ya da yararlı olduğunu düşündüğü her ne ise onu elde edebilmesi için gereken koşula indirgeyen ve bunun da özgürlük olduğunu düşünen Mill, hak ile özgürlüğün aynı anlama geldiği sonucuna ulaşmaktadır. Bu düşünce ise her insanın bir başka insanın hazza ulaşma, yarar ve çıkarını koruma çabasına zarar vermediği müddetçe her şeyi yapmaya hakkı olduğu kabulünü beraberinde getirmektedir. Fakat her şeyi yapmaya hakkı olan bir insanın, bir başka kişinin yarar çıkarını ya da daha doğru bir ifadeyle olanaklarını geliştirebilmesi, kendini gerçekleştirebilmesi için gereken hak ve özgürlükleri her zaman ve her koşulda koruduğu/koruyabileceği, onun adına neyin iyi neyin kötü olduğunu bildiği/bilebileceği söylenemez. Bu konuda ancak bir öngörü veya varsayım ileri sürülebilir ve bu da her iddia gibi doğru ya da yanlış olabilir. Bu noktada sorulması gereken en önemli soru şudur: Mill'in yaptığı gibi hak kavramı yarar ve çıkardan bağımsız başka bir ölçüte dayanarak temellendirilebilir mi? Bu soruyu Ioanna Kuçuradi'nin hak görüşünden hareketle yanıtlamak mümkündür.

Hak kavramını insanın değerinin etik bilgisinden türettiği insan haklarından hareketle temellendiren Kuçuradi'ye göre hak, her bir insana borçlu olunan her ne ise onun mutlaka iade edilmesi veya geri verilmesidir. Bu bakımdan insan olan herkesin bir diğerine borçlu olduğu ve kayıtsız şartsız yerine getirilmesi gereken de insan haklarıdır (Kuçuradi, 2007, s. 34). Ancak bir hakkın insan haklarından biri olup olmadığı ise açıklığa kavuşturulması gereken güncel bir sorun olarak karşımızda çıkmaktadır. Bir hakkın insan haklarından biri olup olmadığını veya temel bir kişi hakkı sayılıp sayılamayacağını belirleyen ölçütün insanın değerinin etik bilgisi olduğunu düşünen Kuçuradi, insan haklarının ne olduğunu açıklığa kavuştururken tür olarak insanın değerini esas almaktadır. Farklı anayasalarda ve çeşitli uluslararası belgelerde insan hakları olarak nitelendirilen, dünyaya gelen her bir insanın sahip olduğu yaşama, beslenme, eğitime gibi hakların temellerinin insanın değerinde bulunduğunu belirten Kuçuradi, insanın değeri ile tür olarak insanın diğer var olanlarla ilgisi bakımından varlıktaki özel yerini kastetmektedir (Kocaman, 2021, s. 45). Daha açık bir ifadeyle

Kuçuradi'ye göre, tür olarak insanın değerini veya ayırt edici özelliğini, diğer hiçbir canlının yapamadığı yalnızca insanın yapabildiği insana özgü başarılarında, yani felsefi, bilimsel, sanatsal vb. insansal etkinlikleri hayata geçirebilmesinde ve etik değerlere sahip olabilmesinde aramak gerekmektedir. Her biri insana özgü bir değer niteliğindeki bu etkinlikler, insanlar için insansal olanaklardır. Öyle ki insanların, bilimsel, sanatsal, felsefi vb. insana özgü etkinliklerde bulunabilme, bu etkinlikler sonucunda yeni değerler yaratabilme ve yapıp etmeleriyle etik değerleri hayata geçirebilme olanağı bulunmaktadır. Söz konusu bu olanaklar, kişiler tarafından belirli bir şekilde gerçekleştirildiklerinde ise insanın değerini korunmak mümkün olmaktadır. Bunun birlikte insanın değerine böylesi bir katkıda bulunan her bir kişi de değerli bir insan olma olanağına kavuşmaktadır. Ancak kişilerin insana özgü bu olanakları hayata geçirebilmeleri yine insanlar tarafından yaratılan belirli koşulların var olmasını gerektirmektedir. Bu koşulların en başında ise insan haklarını temel alan bir anayasa ve buna bağlı olarak oluşturulmuş bir siyasal düzen gelmektedir. Bu bakımdan insan hakları, insanların insana özgü olanakları hayata geçirebilmelerinin, böylelikle insanın değerini koruyarak insanlaşabilmelerinin önkoşulunu oluşturmaktadır (Kuçuradi, 2011b, s. 2). Buradan hareketle bir hakkı, insan hakkı yapan ölçütün tür olarak insanın olanaklarını gerçekleştirebilmesinin koşullarının bilgisiyyle temellendirilmesi gerektiğine dikkat çeken Kuçuradi, bu koşullar sağlanmadığı takdirde, yani temel haklar korunmadığında, kişilerde insana özgü olanakları hayata geçirmenin oldukça güç olacağını belirtmektedir. Bu nedenle Kuçuradi düşüncesinde, bir hakkın insan haklarından biri olup olmadığını belirleyebilmek için, temel hak olduğu ileri sürülen normun kişilerde insana özgü olanakları gerçekleştirebilmenin ve geliştirebilmenin bir ön koşulunu oluşturup oluşturmadığına bakmak gerekmektedir.

Gelinen bu noktada, felsefi dayanakları bakımından genel olarak iki farklı hak anlayışının karşımıza çıktığı söylenebilir. Bunlardan ilki tipik örneğini Mill'in görüşlerinde bulduğumuz yarar ve çıkardan bağımsız hak düşüncesinin olamayacağı anlayışıdır. Buna karşılık diğer bir görüş ise Kuçuradi'nin yaptığı gibi hak kavramının, insanın değerinin etik bilgisine dayanarak insan haklarıyla ilgisinde ele alınmasıdır. Dolayısıyla "hak kavramı yarar ve çıkardan bağımsız başka bir ölçüte dayanarak temellendirilebilir mi?" sorusundan yola çıkan bu çalışma, Kuçuradi'nin hak görüşünden hareketle, Mill'in hak anlayışının göreliliğe kapı araladığını, bu nedenle bütün insanlar için geçerli olamayacağını, insanın sahip olduğu

olanakları geliştirebilmesinin, kendini gerçekleştirebilmesinin ancak ve ancak insanın değerinin etik bilgisini esas alan insan haklarına dayalı bir hak düşüncesiyle mümkün olabileceğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada öncelikle Mill'in ve Kuçuradi'nin insan ve değer görüşleri ele alınacaktır. Çünkü hak kavramının neliği konusunda farklı hatta deyim yerindeyse bu türden birbirine karşıt düşüncelerin bulunması, öne sürülen insan ve değer görüşlerinin birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, hak kavramının neliğini soruşturan her filozof, bu sorgulamasını üstü açık ya da örtük dile getirdiği insan ve değer görüşüne dayanarak gerçekleştirmektedir. Nitekim bu durum Mill ve Kuçuradi'nin insan ve değer görüşleri karşılaştırıldığında daha da açık bir biçimde görülmektedir.

Mill'in İnsan ve Değer Anlayışı

Mill eserlerinde insan görüşü değer anlayışına göre daha üstü örtük bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu nedenle Mill'in insan görüşünün açıklığa kavuşturulabilmesi için öncelikle değer anlayışının ele alınması gerekmektedir. Mill, değer ile ilgili gerçekleştirdiği felsefi sorgulamasına, antik dönemden itibaren etik alanında yapılan tartışmaların odak noktasında yer alan "summum bonum" ya da "en yüksek iyi" fikrini irdeleyerek başlamaktadır. Mill'in düşüncesinde en yüksek iyi ile insanın son gayesinin ne olduğuna ilişkin gerçekleştirilen her sorgulama, en temelde yarar düşüncesine dayanmak zorundadır. Çünkü yarar, insan eylemlerinin nihai amacıdır ve bundan dolayı da ahlakın temel ölçütünü oluşturmaktadır (Mill, 1986, s. 19). Bu düşüncesinden hareketle yararın ne olduğunu irdeleyen Mill, bir yandan doğrudan kendisi iyi ya da yararlı olanın var olduğunu, öte yandan bu iyiye ulaştırması bakımından da iyi veya yararlı olan şeylerin bulunduğunu ifade etmektedir (Mill, 1986, s. 7). Doğrudan kendisinin yararlı olduğu en yüksek iyi de mutluluktur. En yüksek yarar veya mutluluk ilkesini esas alan ahlak ise, ona uyulduğu takdirde bütün insanlığa, hatta doğalarının elverişli olduğu ölçüde duyulara sahip olan tüm canlılara gerek nicelik gerekse nitelik açısından mümkün olduğunca haz veren ve böylece mutlu bir yaşam düzenini beraberinde getiren normlar ve ilkeler bütünüdür (Mill, 1986, s. 19). Bu nedenle ahlakın temel dayanağını oluşturan, doğru tutum, tavır ve davranışlar aracılığıyla ulaşılan mutluluk, bireysel ve toplumsal yaşamda nihai amaçtır (Mill, 1986, s. 18). Daha açık bir anlatımla Mill'in düşüncesinde insanlara haz veren bu nedenle de iyi veya yararlı olarak nitelendirilen şeyler

mutluluğu, acı veren ve bundan dolayı kötü ya da zararlı olduğu düşünülen şeyler de mutsuzluğu beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla Mill, sadece kendisi için istenen en yüksek iyi olarak gördüğü mutluluğu, haz ve acıyla ya da yararlarla ilgisinde ele almaktadır.

Öte yandan Mill'e göre, arzulamaya değer biricik hazların hem nicelik hem de nitelik bakımından birbirinden farklıdır. İnsanların hayvansal yönüne seslenen yemek, içmek, cinsellik gibi bedensel hazlar, nitelik açısından aşağı türden olsalar da niceliksel olarak en çok arzu edilenlerdir. Buna karşılık sanat, felsefe, bilim vb. insana özgü etkinliklerde bulunmanın sonucunda duyulan hazlar ise nitelik bakımından yüksek olanlardır. Bu noktada söz konusu haz türlerinden hangisinin insanları mutluluğa ulaştırabileceği sorusuna yanıt arayan Mill, ilk bakışta, akli başında diye nitelendirilebilecek olan insanların yaşantılarını göz önünde bulundurarak, bir insan olarak asıl tercih edilmesi gerekenin nitelik bakımından yüksek hazlar olduğunu ileri sürmektedir (Mill, 1986, s. 11-13). Çünkü Mill'e göre, bir insanın, insan olmanın gereği açısından bilgisi ve isteği dahilinde aşağı türden hazları tercih etmesi çok da olası görünmemektedir. Öyle ki akıl sahibi bir varlık olarak üstün yetenekleri olan insana, hayvanlara özgü en mükemmel zevkler sunulsa dahi hayvan olmaya razı gelemeyeceğinden dolayı, bu tercihinden memnuniyet duymasa bile yine de insan olmanın gereğince niteliksel anlamda yüksek olan hazlara yönelecektir. Dolayısıyla arzuları bütünüyle doyuma ulaşmış aklıbaşında, aydın, yüksek ruhlı bir kişi nasıl ki ahmak, cahil, bencil ve bayağı olmayı arzulamaz ise insan olan bir kişi de aşağı olarak nitelendirilen hazları değil, yüksek hazları elde etmeye çalışacaktır (Mill, 1986, s. 13-14). Ancak zengin ve soylu kişiler haricinde tür bakımından yüksek olan hazları elde edebilmek için uygun koşullara ve yeterli zamana sahip olmayan çoğu insan, daha zahmetsizce kolay yoldan ulaşabildikleri aşağı hazlara kapılmaktan kendilerini alamamaktadır.

Bu açıdan bakıldığında aşağı ve yüksek hazları tercih etmeleri bakımından iki tür insan tipinin ve mutluluk anlayışının bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat Mill, böylesi bir ayırım yapmaksızın iki haz türünü en yüksek iyi olarak gördüğü mutluluk ilkesinde birleştirir. Mill'in deyişiyle, mutluluk veya en yüksek iyi ilkesine göre, (insanın hem kendi yararını hem de başka insanların yararını düşünürken), bütün diğer şeylerin kendisiyle ilgisinde ve onun hatırına arzu edildiği nihai amaç, mümkün olduğunca acıdan uzak, ama aynı zamanda aşağı yüksek hazlar bakımından olabildiğince zenginlik içinde bir yaşamdır (Mill, 1986, s. 18).

Daha açık bir anlatımla Mill, bir insanın niteliksel olarak yüksek türden hazları tercih etmesiyle insan olmanın gereğini yerine getirdiğini düşünmesine rağmen, haz türleri arasında yaptığı ayrımı göz ardı ederek bireysel ve toplumsal açıdan mutluluğun veya en yüksek yararın her türden hazza olabildiğince fazla ulaşmakla ve acıdan kurtulmakla mümkün olduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı Mill'in insan anlayışı bağlamında nitelik bakımından yüksek hazları tercih eden, toplumda her zaman azınlıkta kalan aklıbaşında insanları değil, daha ziyade, kolay ulaşılabilmek için tatmin edilebilen aşağı hazları arzulayan çoğunluğu veya çoğunluğu oluşturan bireyleri göz önünde bulundurduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bunun yanı sıra derece farkı çok olsa da her insanın, toplumun yararını, genelin iyiliği için yürekten bir ilgiyi ve diğer insanlar için doğal bireysel bir sevgiyi gösterme gücünü içinde taşıdığını öne süren Mill'e göre, insan yalnızca zorunlu olarak kendi sefil bireyselliğine has olanla ilgilenen kadar bencil bir varlık değildir (Mill, 1986, s. 22-23). Bu nedenle Mill'e göre, her insan bir taraftan kendi mutluluğunu, iyiliğini ve yararını gözetip korurken diğer taraftan toplumu oluşturan insanların yararını da gözeterek genelin mutluluğuna katkı sağlayabilmektedir. İnsanları böylesi mutlu bir yaşama ulaştırmaktan alıkoyacak tek engel, bireysel yararın ön plana alınması ya da bencillik değil, sefil eğitim ve sefil sosyal düzendir (Mill, 1986, s. 21). Nitekim her insan kendi yararının toplumun yararına bağlı olduğunu ve bu konuda bencil olmaması gerektiğini bilebilecek kadar akıl sahibi bir varlıktır. Böylelikle bireysel ve toplumsal mutluluk arasında koparılması imkânsız bir bağ kuran Mill'e göre, en yüksek mutluluk hem bireysel hem de toplumsal olmalıdır.

İnsanın, yalnız, bir başına yaşayan bir varlık olmadığını ve bir toplumun üyesi olarak topluluk halinde yaşamasının zorunlu olduğunu belirten Mill'e göre, ortak yararları çerçevesinde bir araya gelen insanlardan oluşmuş bir toplumun bireylerinde, kendi yararları ile o toplumdaki diğer insanların yararlarının örtüştüğü düşüncesi kaçınılmaz olarak kendini gösterecektir.

Öyle ki

Toplum bağlarının artışı, toplumun bütün tabii gelişmeleri kişiyi yalnız genel iyiliği aramak, yoklamak için gittikçe büyüyen kişiliği vermekle kalmayacak, yavaş yavaş onu genel iyilikle kendi duygularını birleştirmeye götürecektir. Bu adeta içgüdüünün tesiriyle, tabii olarak diğerlerini düşünme yolunu tutacaktır. İnsanların hayrını gözetmek, onun için kendi sağlık şartlarını ve doğrudan doğruya kendi varlığını düşünmek kadar zorunlu olacaktır. Bu şartlar altında bir insanda dayanışma duygusunun şiddeti ne olursa olsun en kuvvetli menfaat ve duygudaşlık güdülerinin onun bu duyguyu ortaya koymasını ve başkalarını teşvik etmesini zorunlu kılar (Mill, 1986, s. 50).

Böylelikle her insanın sadece kendi yararını gözetmediği aynı zamanda toplumu meydana getiren başka kişilerin yararlarının da korunduğu bir toplumda gelişme ve ilerlemenin kendini göstereceğini düşünen Mill'e göre, toplumsal mutluluğun ortaya çıkması ancak bu şekilde mümkündür. Fakat toplumsal anlamda mutluluğun sağlanabilmesi için toplumdaki insanların başka kişileri engellemeden kendilerini geliştirmeleri ve gerçekleştirmeleri gereklidir. Bu açıdan Mill'in düşüncesinde insanı diğer canlılardan farklı kılan özellik, onun kendini geliştirebilmesinde ve gerçekleştirebilmesinde aranmalıdır. Nitekim Mill'in deyişiyle, "insanın ayırt edici özelliklerinden birisi, belli bir yetişkinliğe ulaştığında, kendi yeteneğinden ve algılama gücünden yararlanarak bilgi ve tecrübeyi bizzat kendisinin elde etmesi ve yorumlamasıdır" (Mill, 2004, s. 106). Mill'e göre, bunu yaparken koşullarını dikkate alarak en kullanılabilir ve uygun yöntemin ne olduğunu ihtiyaçları doğrultusunda belirleyecek olan da yine insanın kendisidir (Mill, 2004, s. 106). Daha açık bir ifadeyle, her insan, kendisinde bulunan olanakları, başka insanların, sözgelimi ailesinin, devletin veya içinde yaşadığı toplumun arzu ve isteklerine göre değil, yüksek yetenekleri ve aklı sayesinde kendi en iyi bildiği yoldan hayata geçirebilme gücünü içinde taşımaktadır. Dolayısıyla, Mill, yüksek yetenekleri olan akıl sahibi her kişinin, kendisi için neyin iyi olduğunu ve bunu hayata geçirebilmesi için uygun yol, yöntem ve araçların neler olduğunu en iyi kendisinin bilebileceğini ileri sürmektedir.

Bu noktada Mill, insanların kendilerinde bulunan bireysel özellikleri harcıyıp yıpratmadan işlemeleri gerektiğine, onların ancak bu sayede güzel ve yüce bir konum kazanarak mükemmelleşebileceklerine dikkat çekmektedir (Mill, 2004, s. 113). Çünkü "mükemmelleştirilip güzelleştirilmeleri için ömürler harcanan insan eserlerinin en başta geleni muhakkak ki insanın kendisidir" (Mill, 2004, s. 108). En mükemmel, en yüce insan eseri olan iyi gelişmiş ve kendini gerçekleştirmiş insanların ortaya çıkabilmesi ise ancak bireyselliğin gelişmesiyle mümkündür (Mill, 2004, s. 104). Bu nedenle, her birey gerek kendisine gerekse başka insanlara yarar sağlayabilmesini, kişiliğini mükemmelleştirip geliştirebilmesine borçludur. Bu noktada eğitim-öğretim, kültür ve uygarlık da kişilerin kendini mükemmelleştirip gerçekleştirebilmelerinin ön koşulunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte bireylerin kişiliklerini geliştirebilmeleri için karşımıza çıkan en önemli koşullardan biri de eylemlerini bizzat kendilerinin belirleyebilmeleridir. Bireylerin eylemlerini çeşitli biçimlerde ve boyutlarda devlet, toplum, aile veya başka kişiler belirlediğinde, çok yönlü

bireysel gelişim sekteye uğraması söz konusu olabileceği gibi bireysel ve toplumsal ilerlemenin temel dinamiğinin de devre dışı kalması kaçınılmaz olacaktır. Çünkü bireysel ve toplumsal açıdan mutluluğun varlık koşulu, kültür, uygarlık ve eğitim-öğretimin ötesinde çok boyutlu bireysel gelişimdir (Mill, 2004, s. 107). Bu bağlamda bireyselliğin çok boyutlu gelişiminin ön koşulunu da özgürlük oluşturmaktadır. Mill, özgürlük adını hak eden yegâne özgürlüğün diğer insanları mutluluklarından mahrum etmediğimiz veya onların mutluluk arayışlarını engellemediğimiz sürece kendimiz için iyi olanı yine kendi bildiğimiz yoldan arama özgürlüğü olduğunu ileri sürmektedir. Nitekim Mill'e göre, "her birey gerek bedensel, gerekse zihinsel ve ruhsal bakımdan kendi sağlığının asıl ve yegane bekçisidir" (Mill, 2004, s. 45). Bu açıdan bakıldığında, özgürlük, her insanın kendini gerçekleştirme, kişiliğini geliştirme, mutlu olabilmesi ve böylece genelin mutluluğuna katkıda bulunabilmesi için kendisine göre iyi veya yararlı olanı yine kendi bildiği yoldan araması ve bunu yaparken de herhangi bir engellemeye maruz kalmaması anlamına gelmektedir.

Bu noktada Mill, bireylerin kendilerine yararlı olanı bulma yönündeki bu arayışlarına bir biçim kazandıran, yani yaşam tarzlarını ve yapıp etmelerini dolaysız bir şekilde etkileyen özel bir özgürlük alanı bulunduğunu belirtmektedir. Mill'e göre, ilkin bireyin bilincinin iç sahasıyla ilgili olan bu alan, en genel anlamda pratik ya da spekülatif her tür konuda duygu ve düşünce özgürlüğünü içermektedir. İkincisi, bireylerin zevklerinde, isteklerinde, uğraşlarında tercihlerinde, her türden eylemlerinde, kısacası yaşamına dair tüm konularda diğer insanları engellemediği müddetçe istediğini yapabilmeleri yine bu özgürlük alanının kapsamı içerisinde yer almaktadır. Üçüncüsü, reşit olan, baskı ve hile etkisi altında bulunmayan bireylerin başka insanlara zararı dokunmayacak bir amaç etrafında bir araya gelebilmeleri ve birlikte hareket edebilmeleri yine insan özgürlüğünün özel sahasının sınırları dahilindedir (Mill, 2004, s. 44). Dolayısıyla Mill, bireysel gelişimin ve toplumsal ilerlemenin ön koşulu olan bu özgürlüklerin kayıtsız şartsız bir şekilde var olmadığı, saygı görmediği veya dikkate alınmadığı bir toplumun hiçbir koşulda özgür olamayacağını ileri sürmektedir.

Gelinen bu noktada, Mill'in değeri bireysel yarara indirgediğini, değerli olanın bireylere yarar sağlayan şeylere göre değişiklik gösterdiğini, bu nedenle de göreliliğini varsaydığını, insanı da yalnızca yararı peşinden koşan doğal canlı bir varlık olarak gördüğünü söylemek mümkündür. Çünkü Mill, insan ve değer anlayışını, bireysel hazlara dayanan en yüksek

mutluluk veya yarar ilkesinden hareketle ortaya koymakta ve toplumsal anlamda mutluluğunun bireyin en büyük ölçüde yararının sağlanmasıyla mümkün olabileceğini savunmaktadır. Mill'in söz konusu insan ve değer anlayışı bağlamında, iyi ile kötünün, yararlı ile zararlının, değerli-değersiz haz ve acıdan bağımsız var olmadığı/olmayacağı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle Mill'in düşüncesinde haz veren şeyler iyi, yararlı ve değerli, acı verenler ise kötü, zararlı ve değersizdir. Bu açıdan bakıldığında bir insana haz veren, bundan dolayı da iyi, yararlı ve değerli diye nitelendirilen, başka bir insana acı verdiği için kötü, zararlı ya da değersiz sayılabilmektedir. Böylece değer de tıpkı iyi ve yarar gibi göreceli hale gelmektedir. Ancak böylesi bir düşünce benimsendiğinde ya da genel kabul gördüğünde, insanı diğer canlılardan ayıran özelliğin veya insanın değerinin var olduğu fikrinin reddedilmesi kaçınılmaz olacaktır. Nitekim çağımızda bu durumun örnekleri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla insan ve değer anlayışını en yüksek yarar ilkesi üzerine oturtan Mill'in bu konudaki düşüncelerinin doğrulayabileceği sonuçları açık seçik bir biçimde görebilmek için etik, değerler ve insan hakları ile ilgili alanlarda öne sürdüğü fikirleriyle ufuk açan Kuçuradi'nin insan ve değer görüşünü ele almak yerinde olacaktır.

Kuçuradi'nin İnsan ve Değer Görüşü

Kuçuradi'nin düşüncesinde, tür olarak insan hakkında ortaya konulan felsefi bilgi, insanı diğer var olanlardan farklı kılan özellikleri belirleyerek en genel anlamda "insan nedir?" sorusuna açık-seçik bir yanıt vermeyi amaçlamaktadır. İnsanların yapıp etmeleriyle ortaya koyduklarını dikkate alarak edinilen insanın doğal yapısına ilişkin bu bilgi, onun tür bakımından tekliğini meydana getiren özelliklerin bilgisine karşılık gelmekte ve bizim insan kavramımızı oluşturmaktadır. Kuçuradi'ye göre, tür olarak insanın insan olmasını sağlayan şeyin ne olduğunu anlayıp kavramamızı olanaklı kılan ve insanın varlıktaki yerini gözler önüne seren, yine bu özelliklerin bilgisidir (Kuçuradi, 2011a, s. 178). Dolayısıyla, Kuçuradi'nin "insan nedir?" sorusunu, yaşayan her bir insan teki ile tür olarak insan arasındaki bağı göz ardı etmeden, insan realitesinin bütünlüğünü dikkate alarak, tür olarak insanın olanak ve özelliklerinden hareketle yanıtlamaya çalıştığı görülmektedir.

Bu noktada tür olarak insanın olanakları ile özellikleri arasında da bir ayrım yapan Kuçuradi, sırf insana özgü olan etkinliklerin insan türünün her bir üyesinin sahip olduğu özellikler olmadığını belirtmektedir (Kuçuradi, 1997, s. 83-84; 2009, s. 13). Çünkü böyle alındığında

her insanın, söz gelimi bilen, değerleri hayata geçiren, ideleştiren, eğiten, eğitilen, özgür hareketleri olan vb. bir kişi olduğunu varsaymak gerekmektedir. Oysa realite bize her insanın bu özelliklere sahip olmadığını açıkça göstermektedir. Bu nedenle söz konusu özelliklerin yaşayan her bir insanda değil, yalnızca bazı kişilerde karşımıza çıkan özellikler olduğunu ifade eden Kuçuradi'ye göre, kişiler ile insana özgü başarılar arasındaki ilişki göz önüne alındığında, diğer insanlara göre yapısal olanakları daha fazla olan kişilerin özel bir durumunun bulunduğunu söylemek gerekmektedir. Kuçuradi'nin ifadesiyle bu kişiler, “içinde yaşadıkları tarihsel anı en isabetli kavrayan ve tarihsel oluşun yönünü bir noktaya kadar etkileyen kişilerdir” (Kuçuradi, 2010b, s. 97). Aynı şekilde etik değerlerin de her insanın değil, yalnızca bazı insanların özellikleri ile yaşantıları sayesinde bir gerçeklik kazandığını belirten Kuçuradi, tür olarak insanın etik olanaklarının, hayatta yalnızca bazı insanların eylemleriyle kişilik özellikleri ve yaşantı örnekleri olarak kendilerini gösterdiklerini öne sürmektedir (Kuçuradi, 2011a, s. 62). Dolayısıyla Kuçuradi, tür olarak insanın doğal yapı özelliklerini, kişiler tarafından hayata geçirilebilen ve gerçekleştirildikleri takdirde insan için bütünü yeni olanaklar doğuran, her insana açık, türe özgü olanaklar olarak görmektedir (Kuçuradi, 1997, s. 84).

Tür olarak insanın olanakları ile özellikleri arasında böylesi bir ayırım yapmanın, insanın sahip olduğu çeşitli olanakların farklılık gösteren değerine ilişkin bilgiyi sağladığını ifade eden (Kuçuradi, 1997, s. 84) Kuçuradi'ye göre, insanlara açık bu olanaklar yine kişilerce hayata geçirilmeleriyle insana özgü birer etkinliğe dönüşmekte ve böylece sanat, teknik, bilim, kültür, felsefe gibi insan başarıları ortaya çıkabilmektedir (Kuçuradi, 2010b, s. 40). Bu bakımdan çalışma, yaratma, bilme, eyleme, değerlendirme ve insana mahsus diğer pek çok etkinlik, insanın doğal yapısının özelliklerini oluşturan temel öğelerdir. Kişiler tarafından farklı tarz ve biçimlerde hayata geçirilen bu etkinlikler, aynı zamanda bize insan türünün olanaklarını tanıtmaktadır. Sırf insana özgü olan bu olanaklar da tür olarak insana varlıktaki özel yerini veya değerini sağlamaktadır (Kuçuradi, 2011a, s. 178). Kuçuradi'nin ifadesiyle insanın değeri, “diğer varlıklarla (insan olmayan her şeyle) ilgisi bakımından özel durumu ve bu özel durumundan dolayı kişilerin insanlararası ilişkilerde sahip olduğu bazı haklar, başka bir deyişle insanın varlıktaki özel yeridir” (Kuçuradi, 2010b, s. 40).

Bu noktada Kuçuradi, insanı değeri ile değerlerini de birbirinden ayırmaktadır. İnsanın doğal yapı özelliklerini oluşturan insana özgü etkinlikler, amaçlarına uygun olarak insanın değerine değer katıp onu koruyacak şekilde gerçekleştirildiklerinde insanın değerlerini oluşturmaktadır. Bu bakımdan insana özgü bir etkinliği etkinlik olmayan benzerlerinden ayıran özelliğin amaçlılığı olduğunu belirten Kuçuradi'ye göre, insan etkinlikleri, kişilerce amacının bilincinde ve işlevleri yerine gelecek biçimde gerçekleştirildiklerinde insanın değerlerini meydana getirmektedir. İnsana varlıktaki özel yerini veren, insanın değerini sağlayan, insanı diğer var olanlar arasında özel ve değerli kılan tam da bu türden etkinlikleri, başarıları veya değerleridir (Kuçuradi, 2011a, s. 178-179). Dolayısıyla insanın değerinin bilgisinin, böyle değerlerin, etkinliklerin ve bunların ürünleri vasıtasıyla elde edilen insanın olanaklarının bilgisinden başka bir şey olmadığına dikkat çeken Kuçuradi, insan türüne özgü bütün bu başarıların, insanın varlık koşullarının ürünü olan fenomenler olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim ürünlerini insanların birbirlerine bağlı olarak meydana getirdikleri insan etkinlikleri ya da başarıları, insan dünyasının başlıca öğelerinden biri olarak kişi üstü değerlerdir (Kuçuradi, 2010b, s. 40).

Kuçuradi, insan dışında hiçbir canlı türünün gerçekleştiremediği yalnızca insana özgü olan değerleri, etik değerler, toplumsal değerler ve kişi-üstü değerler olarak üç grupta ele almaktadır. Etik değerlerin, bir kısmını etik kişi değerleri ve diğer kısmını ise etik ilişki değerleri oluşturmaktadır. Etik kişi değerleri, bir kişinin diğer insanlarla kurduğu etik ilişkilerinin sonucunda edindiği ve değer koruyacak türden eylemleri vasıtasıyla kazandığı bir takım kişilik özellikleridir. Etik ilişki değerler ise, kişinin başka kişilerle kurduğu etik ilişkilerde ortaya çıkan nesnel bir içeriği bulunan değerlilik yaşantıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Saygılı, dürüst, adil, özgür olma gibi kişi özellikleri etik kişi değerlerine, saygı, sevgi, güven, minnet gibi değerlilik yaşantıları da etik ilişki değerlerine birer örnek teşkil etmektedir (Kuçuradi, 2011a, s. 182-184). Kuçuradi, etik ilişkilerde karşımıza çıkan değerlilik yaşantılarının ve kişi özellikleri olarak kendilerini gösteren etik kişi değerlerinin, ancak bazı insanların uygun koşullar yaratıldığı takdirde gerçekleştirebilecekleri kişi olanakları olduklarını belirtmektedir. Bu olanakları hayata geçirebilmenin koşullarının bilgisi ise toplumsal değerleri meydana getirmektedir (Özcan, 2012, s. 206). Kuçuradi'ye göre, toplumsal değerler, toplumdaki ilişkilerin insana özgü olanakların, kişiler tarafından insanın değerine uygun olarak hayata geçirilebilmesini sağlayacak biçimde düzenlenmesiyle ilgili

olan laiklik gibi bazı tarihsel ilkelerden ve temel haklar bakımından eşitlik ya da adalet gibi bazı idelerden oluşmaktadır (Kuçuradi, 2011a, s. 179-180). Kişi-üstü değerler ise gereken toplumsal değerlerin meydana getirildiği ortamlarda, etik kişi değerlerine sahip insanlar tarafından insanın değerini koruyacak şekilde hayata geçirilmeleri sonucunda ortaya çıkan, siyaset, felsefe, hukuk, bilim, sanat gibi bütün insanlığın ortak başarısı olan değerlerdir (Özcan, 2012, s. 206). Diğer bir ifadeyle, insana özgü olanaklar olarak kişi-üstü değerler, insanın tarihselliğinin bir ürünüdür.

İnsanın var ettiği kişi üstü değerlerin, eserlerin ya da başarıların tarihsel bir boyutunun bulunduğunu belirten Kuçuradi'ye göre, insana özgü etkinliklerin ürünleri olarak karşımıza çıkan insan başarıları, tarihsel varlık alanını oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında tarihsel varlık alanının sürekli oluş halinde olan bir alan ve kendi başına bir realite olduğunu söylemek mümkündür (Kuçuradi, 2010b, s. 97). Çünkü tarihsel varlık alanı her tek kişinin tarihsel süreçte meydana getirdikleriyle içeriği yeni biçimler kazanan, giderek daha fazla zenginleşip çeşitlenen, bir ulusa, millete, çağa veya topluma ait olmayan, insan türü için adeta ikinci doğa görevi gören ve bütün insanlığın ortak eseri olan bir alandır (Özcan, 2006, s. 389). Öyle ki sürekli çoğalan ve biriken insana özgü başarıların ürünleri, zamanla artış gösteren bilgi, yaşayan insanlara, yaşam içerisinde olanaklarını genişletip geliştirme ve yeni değerler yaratabilme olanağı sunmaktadır (Kuçuradi, 2010b, s. 97). Tüm insanlığın katkısıyla gelişip zenginleşen insana özgü etkinlikler sonucunda ortaya çıkan bilim, sanat, felsefe, hukuk gibi kişi-üstü değerler, insanların yapıp etmeleriyle, kurdukları ilişkilerle açığa çıkan etik değerler ve bu değerlerin hayata geçirilebilmesi için gereken koşulları sağlayan toplumsal değerler, insan türünün ikinci doğası niteliğindeki tarihsel varlık alanını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Kuçuradi'ye göre, insan, etkinlikleriyle, başarılarıyla, değerleriyle bütün insanlığın ortak mirasını oluşturan tarihsel varlık alanını inşa ederek kendi kendini gerçekleştirebilen ve böylece kendi doğasını yine kendi var edebilen bir varlıktır (Özcan, 2012, s. 198).

Gelinen bu noktada, Kuçuradi felsefesinde insanın değeri ile kastedilenin onun diğer canlı varlıklar arasındaki özel yerini gösteren olanaklar ve özelliklerin bütünü olduğu görülmektedir. Bu olanaklar ve özelliklerin yaşam içerisindeki somut görünüşleri ise insana özgü etkinlikler ve bu etkinliklerin ürünü olan değerlerdir. İnsan kendi türüne özgü olan bu olanakları ve özellikleri, kısacası değerleri aracılığıyla yalnızca doğal canlı bir varlık olmanın

ötesine geçerek adeta ikinci bir doğa niteliğindeki tarihsel varlık alanını yaratmış olmasıyla diğer canlılardan ayrılmaktadır (Kuçuradi, 2010a, s. 58). Bu bağlamda Kuçuradi, insana özgü etkinliklerin her bir insan tekine açık birer olanak olduğunun ve her kişinin söz konusu olanakları insanın değerine uygun olarak amaçlarının bilincinde ve işlevleri yerine gelecek şekilde gerçekleştiremediğinin unutulmaması gerektiğine dikkat çekmektedir. Çünkü Kuçuradi'ye göre, her bir kişi sanatla, bilimle, teknikle, felsefeyle, hukukla ilgilenip bu alanlarda eserler ortaya koyabilir, ancak bu eserlerin bir başarı olarak insanın değerleri arasında yer alabilmeleri veya bir değer olabilmeleri için insanın değerini koruyacak, değerine değer katacak şekilde hayata geçirilmiş olmaları gerekmektedir. Nitekim insan türüne özgü olan bu olanaklar, yalnızca bazı ender kişilerce insanın değerine yakışır bir tarzda gerçekleştirilmektedir. Başka bir deyişle, ancak diğer insanlara göre yapısal olanakları daha fazla olan etik değerlere sahip bu tür kişiler, insanın değerine yakışır yapıp etmeleriyle yaşamı anlamlı ve değerli kılmaktadır. Böylesi kişiler, dürüst, saygılı, adil vb. eylemlerde bulunduğu, ilişkilerini sevgi, güven, saygı, minnet, sadakat gibi değerlilik yaşantıları üzerine kurduğunda, bilim, sanat, teknik, felsefe, hukuk gibi alanlarda eserler ortaya koyduğunda insana özgü tüm bu olanaklar, türün bir özelliği veya değeri haline gelmekte, böylece insan etik değerleri hayata geçirebilen, değerler yaratabilen bir varlık olarak görülmektedir. Bütün bu özelliklerin aynı zamanda bunları hayata geçiren bir kişinin değerinin ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuçuradi'nin ifadesiyle, bir kişinin değeri, "diğer kişilere göre onun o tek olan yapı bütünlüğüne sahip olması, onun o kişi olma özelliği ve bütünlüğünün bu özelliğinden dolayı diğer kişilerden farklı imkanları, farklı yaşantıları, farklı gerçekleştirmesidir. Bir kişinin kahraman, özgür, dürüst, seven... bir kişi olmasının ifadesidir" (Kuçuradi, 2010b, s. 41). Dolayısıyla insanın değerlerinden oluşan tarihsel varlık alanının baş mimarı olan bu kişiler, kişilik özelliklerine, değerlerine, ortaya koydukları başarılarına bakarak "insan nedir?" sorusunun yanıtını verdiğimiz, "insan" kavramının içeriğini oluşturan insanlardır.

Mill'in Düşüncesinde Hak Kavramı

Hak kavramı ile özgürlüğü aynı anlamda ele alan ve bireysellik düşüncesiyle ilişkilendiren Mill, bireysellik düşüncesi aracılığıyla bireyin hak ve özgürlükleri ile toplumun mutluluğu arasında koparılması imkânsız bir bağ bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda öncelikle

toplumun birey üzerinde uygulayabileceği meşru gücün sınırlarını belirlemeye çalışan Mill, bireyin sahip olduğu haklar çerçevesinde kimsenin kendisine müdahale edemeyeceği, eylemlerinde bütünüyle özgür olabileceği bir alanın var olup olmayacağını sorgulamaktadır. Mill'e göre, bireyin haklarının korunabilmesi ve böylece özgür olabilmesi için gerek toplumsal gerekse siyasal zorlamalara karşı direnebilmesini mümkün kılan, hiç kimsenin herhangi bir müdahalede bulunmadığı özel bir alana sahip olması olmazsa olmaz bir koşuldur. Bu noktada toplumun birey üzerinde uyguladığı baskı, zorlama ve denetimin siyasi zorlamadan çok daha ağır olabildiğini ileri süren Mill, toplumsal baskının bedenden ziyade ruh üzerinde zorbalığa yol açtığını, toplumda egemen olan çoğunluğun benimsediği düşünce veya inancı sorgulayanların çeşitli türden baskılara maruz kalacağını, hiç kimsenin toplumda hüküm süren kanıları eleştirmeye cesaret edemediği ve böylelikle biat etmenin hatırı sayılır derecede yaygınlaştığını belirtmektedir (Mill, 2005, s. 185). Mill'e göre, toplumun bireyi baskı, zorlama ve denetime tabi tutması, yalnızca diğer insanlara zarar geleceği durumda, söz konusu zararı bertaraf etmek için meşru olarak görülebilir. Çünkü bireyler, ancak eylemleri diğer insanları ilgilendirdiği takdirde topluma karşı sorumlu, yaşamlarının sadece kendilerini ilgilendiren haklarla çevrili bölümünde ise mutlak özgürlüğe sahiptir. Bu bakımdan vicdan, duygu, düşünce ve düşüncelerini beyan edip yayma hak ve özgürlüklerinin, insan özgürlüğünün özel sahası, kapsamında yer aldığını öne süren Mill, özgürlüğü bireysel özerklik olarak şu şekilde tanımlamaktadır: Özgürlük olarak nitelendirilebilecek tek ve yegâne özgürlük, diğer insanları mutluluklarından alı koymadığımız veya onların mutlu olma uğraşlarına ket vurmduğumuz sürece kendimiz için iyi olduğunu düşündüğümüz şeyi yine kendi en iyi bildiğimiz yoldan arama özgürlüğüdür (Mill, 2004, s. 44-45).

İnsan olmanın özgür ve haklara sahip olmakla aynı anlamına geldiğini düşünen Mill'e göre, özgürlükler veya haklar, bireyin imgelemi ve zekâsı için gereken koşullardır. Çünkü imgelem ve zekâ, bireyin hem kendisini tanımlarken hem de içinde bulunduğu dünyayı anlamlandırırken kullandığı yetilerdir. Bireyin kendini ve içinde bulunduğu dünyada olup bitenleri anlamlandırabilmenin yollarını özgürce seçebilmesi için haklara sahip olması gerekmektedir (Capaldi, 2011, s. 147). Bundan dolayı Mill, kendini tanıma ve geliştirme serüveninde bireye özgü eylemlerin, toplumsal otorite tarafından düzenlenmesini ahlaki bakımdan son derece yanlış bir tutum olarak görmektedir. Bireyin eylemlerinin toplumsal otorite tarafından denetlendiği ve baskı altında tutulduğu bir ortamda bireysel gelişmenin,

hakların korunmasının ve özgürlüğün söz konusu olamayacağını savunan Mill'e göre, insanlar diğer bireylere zarar getirmediği takdirde uzun vadeli yararını korumak için her istediğini yapabilir şeklinde içeriklendirilebilecek olan özgürlük ilkesi, yalnızca bireysel özgürlüğün neliğini değil, aynı zamanda eylem özgürlüğünün sınırlarının nasıl çizilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Mill, tüm ahlaki konularda olduğu gibi özgürlük konusunda da bireyin uzun vadeli çıkarlarına dayanan yararı başvurulabilecek en nihai ölçüt olarak görmektedir (Mill, 2004, s. 42).

Yararı temel alan bu özgürlük ilkesi bireylerin eylemlerine uygulandığında, kendileri için neyin en yararlı veya doğru olduğuna ilişkin yanılma ihtimallerinin bulunduğu, yani kısa vadeli günlük çıkarlarını hesap edip uzun vadeli çıkarlarını göz ardı edebildikleri görülmektedir. Ancak bunun bir öğrenme yolu olduğunu düşünen Mill'e göre, bireyler kimi zaman uzun vadeli çıkarlarını korumayı hata yaparak ya da kendine zarar vererek öğrenebilmektedir. Bu bağlamda Mill'in düşüncesinde, her bir kişi kendisine zarar verme hakkına da sahiptir (Silier, 2017, s. 393). Fakat Mill'in öne sürdüğü bu görüşünün içinde barındırdığı problemleri, realitede karşımıza çıkan örneklerden hareketle daha anlaşılır kılmak mümkündür. Söz gelimi gündelik yaşamda motosiklet sürücülerinin kask takma zorunluğu bulunmaktadır. Mill'in düşünceleri çerçevesinden bakıldığında bu zorunluluk, bireysel özgürlüğün kısıtlanması olarak değerlendirilebilir. Buna karşılık kask takma zorunluğunun bireylerin kendilerine zarar vermeyi engellediği gibi toplumu oluşturan diğer bireylere zarar gelmesini önlediği de ileri sürülebilir. Başka bir deyişle, bir motosiklet sürücüsünün kask takmamasından kaynaklanan yaralanmalarının kendisine zarar vermesinin yanı sıra toplu olarak sağlanan sağlık hizmetlerini etkilediği ve bunun da sağlık hizmetinin maliyetini yükselterek herkese zarar verdiği iddia edilebilir (Skorupski, 2006, s. 46). Nitekim Mill'in kendisi de bu tür zorunlulukları, hem bireysel özgürlüklerin ihlali olarak nitelendirmekte, hem de devletin başka insanlara zarar gelmesini önlemek için yaptığı bir müdahale olarak görmektedir. Dolayısıyla Mill, bireysel özgürlüklerin mutlak olması gerektiğini, ama aynı zamanda diğer insanlara zarar gelmesi söz konusu olduğunda bu özgürlüklerin kısıtlanması gerektiğini belirtmektedir.

Mill'e göre, bireylerin nasıl bir yaşam tarzına sahip olacağını belirleyebilmesinin veya kendi değer anlayışına göre eylemde bulunabileceği bir yaşam sürdürebilmesinin karşısında duran en büyük engel, toplumda egemen olan örf-adet veya gelenek baskısı sonucunda insan doğasının yıpranmasıdır. Mill'in ifadesiyle geleneğin istibdadı her zaman insanlığın ilerlemesinin önüne dikilen bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır (Mill, 2004, s. 122). Bu bağlamda Mill, toplumda egemen olan, yaygın olarak kabul gören örf-adetlerin var olan şartlara ve belli birtakım kalıplara göre geliştirildiğine, bireyin karakterinin de her zaman ve koşulda bunların gereklerini yerine getirmeye uygun olamayabileceğine dikkat çekmektedir. Üstelik bu örf ve adetler bireyin karakterine uygun olsalar dahi sırf gelenek oldukları için bunların gereğini yerine getirmek, bireye hiçbir şey kazandırmamakta, aksine bireyi diğer var olanlardan ayıran özellikleri geliştirmeyi engellemektedir. Herhangi bir şeyi yalnızca adet ya da gelenek olduğu için yapan bir insanın aslında hiçbir tercihte bulunmadığını belirten Mill'e göre, toplumda genel kabul gören örf-adetler, bireyin tercih yaparken kullandığı, yargıda bulunabilme, idrak etme yeteneğini, her şeyi birbirinden ayırma eğilimini, ahlaki yönelimleri ve zihinsel faaliyetleri kullanılamaz bir duruma getirmektedir. Bu durumdaki bireyin gerek kendisi gerekse başka insanlar için en iyi olanı seçmesi ve istemesi imkânsız hale gelmektedir. Çünkü "nasıl ki kaslar kullanıldıkça gelişiyorsa; insanın manevi yanları da kullanıldıkça gelişme imkânı bulur. Bir şeyi sırf başkaları istiyor diye yapmakla veya başkaları inandığı için bir şeye inanmakla yetenekler kullanılmış olmaz" (Mill, 2004, s. 107). Dolayısıyla Mill'in düşüncesinde insan, belirli, sabit, değişmez bir modele uygun olarak üretilmiş, kendisine verilen komutları harfiyen yerine getiren bir makineye değil, kendisini doğal canlı bir varlık yapan arzulara göre enine boyuna gelişmek isteyen ve sürekli büyüyüp güzelleşen bir ağaca benzemektedir (Mill, 2004, s. 108).

İnsanda bireyselliğin tıpkı bir ağaç misali dal budak salıp çok yönlü gelişebilmesi bireysel yan ile toplumsal yanın denge ve uyum içinde olması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, Mill'e göre, insana, yalnızca kendisini ilgilendiren konularda bireysel yanına karşılık gelen güçlü arzuları, başka insanları ilgilendiren durumlarda ise toplumsal yanına karşılık gelen güçlü vicdanı egemen olmalı ve her iki yan birbirinin sınırını aşmamalıdır (Silier, 2017, s. 394). Bu bakımdan Mill'in düşüncesinde bireysellik, mutluluk ve toplumsal ilerlemenin gereği, özgürlük ve haklar ise bireyselliğin varlık koşuludur. İnsan doğuştan gelen estetik, ahlaki ve entelektüel yeteneklerini sahip oldukları haklar ve toplumsal olanaklar yardımıyla geliştirip

mükemmelleştirdikleri ölçüde yetkinleşmekte, kendini gerçekleştirerek gerçek anlamda insan olmaktadır. Bu nedenle Mill'e göre, insana yakışır türden mutluluktan söz edebilmek için insanın sahip olduğu yetilerin, vicdanın, eleştirel düşünüş biçiminin ve duyuların gelişmesi, zevklerin de çeşitlenmesi gerekmektedir. İnsanın bu yetilerini geliştirip zenginleştirebilmesi ise hak ve özgürlüklere sahip olmasına bağlıdır. Mill, ancak hak ve özgürlüklere sahip bir insanın, adeta bir ağaç gibi köklerinin daha derine, dallarının daha yükseğe uzanabileceğini ve böylece mutluluğunun da kapsayıcı ve kuşatıcı olacağını bütün engellemelere rağmen varlığını koruyabileceğini savunmaktadır. Aksi takdirde farklı yaşam tarzlarına tahammül edilememesi, sıradanlığın giderek daha çok egemenlik kazanması, geleneklerin baskı ve denetimin her geçen gün artması hak, özgürlük ve mutluluğun var olabilmesini imkânsız hale getirecektir. Çünkü Mill'e göre, bütün bu etkenler, hak, özgürlük ve mutluluğun var olabilmesinin önündeki en büyük engellerdir.

Buraya kadar anlatılanlar göz önünde bulundurulduğunda, Mill'in hak kavramını yarar temelinde ele alarak bireysellik, mutluluk ve toplumsal ilerleme kavramlarıyla ilişkilendiği söylenebilir. Her tür ahlaki konuda olduğu gibi hak ve özgürlükler konusunda da yarar ilkesini merkeze alan Mill, bu ilkeden bağımsız bir hak düşüncesinin var olabileceğini reddetmektedir. Mill'in düşüncesinde, bireylerin kendilerini geliştirebilmeleri için iyi veya yararlı gördükleri her ne varsa onlara herhangi bir sınırlama olmaksızın ulaşabilmelerini mümkün kılan her şey gerek bireysel gerekse toplumsal ilerlemenin önünü açan birer hak ve özgürlüktür. Ancak daha önce de belirtildiği gibi böylesi pragmatik bir hak anlayışı göreliliğe kapı aralayacağından bizi herkes için geçerli olan bir hak düşüncesinden uzaklaştırmaktadır. Üstelik her bir bireyin kendi yararının peşinden koşması ve bunu da bir hak olarak görmesi durumunda adaletsizliğin ortaya çıkması, hak ihlallerinin baş göstermesi ve en nihayetinde herkesin herkesle savaşı kaçınılmaz olacaktır. Çünkü her bireyin kendisi için hak gördüğü yararları, önünde sonunda diğer insanların çıkarlarıyla çatışacaktır. Dolayısıyla bir hakkı hak yapan ölçütün ne olduğunu yarar ilkesinden hareketle belirlemek ve böylesi bir anlayışı meşrulaştırmak, hak kavramını kaygan bir zemine oturtmak anlamına gelmektedir. Bu durumda ise "hak nedir?" sorusunu felsefi dayanakları bakımından yanıtlamak ve bu soruya bilgi temelli bir cevap vermek çok mümkün görünmemektedir.

Kuçuradi'nin Düşüncesinde Hak Kavramı

Mill'in aksine hak ile yararın ya da menfaatin birbirinden dikkatle ayrılması gerektiğini düşünen Kuçuradi'ye göre, çıkar veya yarar, her zaman hak edilenden fazlasının alınması ve bu fazla alınan her ne ise onun bir başka insandan eksilmesi anlamına gelmektedir (Kuçuradi, 2021). Daha açık bir ifadeyle çıkar, en genel anlamda bir başka insanın temel haklarına dair içinde bulunduğu koşullarda yarattığı sonuçlar dikkate alınmaksızın yapılan bir hesap neticesinde, bu hesabı yapan kişinin elde etmek istediği, her zaman hak ettiğinden fazlası olan ve diğer bir insandan eksilendir (Kuçuradi, 2011b, s. 175-176). Bu açıdan bakıldığında bir insanın yararına/çıkarına olanı ya da hak ettiğinden fazlasını elde etmesi mutlaka bir diğer insanın hak kaybına uğramasına sebep olmaktadır. Buna karşılık Kuçuradi'nin düşüncesinde hak ise insanlara borçlu olunan, muhakkak geri verilmesi ya da iade edilmesi gereken şey olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan olan herkesin diğer insanlara borçlu olduğu ve koşulsuz şartsız yerine getirilmesi gereken de insan haklarıdır (Kuçuradi, 2007, s. 34). Başka bir deyişle insan hakları, her kişinin sırf insana özgü olan olanakları hayata geçirebilmesi için sahip olması gereken ve yasalarla güvence altına alınma talebini içeren temel kişi haklarıdır. Dolayısıyla hak kavramını insan haklarıyla ilgisinde temellendiren Kuçuradi, insan haklarını da insanın değeriyle, yalnızca insan türüne özgü olan olanakların geliştirilmesi ve hayata geçirilmesiyle bağlantısında ele almaktadır.

Kuçuradi'ye göre, bir hakkın insan haklarından biri olup olmadığını veya temel bir kişi hakkı sayılıp sayılmayacağını belirleyen ölçüt insanın değerinin etik bilgisidir. Bu nedenle Kuçuradi, insan haklarının ne olduğunu tür olarak insanın değerinden hareketle açıklığa kavuşturmuştur. Farklı anayasalarda ve çeşitli uluslararası belgelerde insan hakları olarak nitelendirilen, dünyaya gelen her bir insanın sahip olduğu yaşama, beslenme, eğitime gibi hakların temellerinin insanın değerinde bulunduğunu belirten Kuçuradi, daha önce de belirttiği gibi insanın değeri ile tür olarak insanın diğer var olanlarla ilgisi bakımından varlıktaki özel yerini kastetmektedir (Kuçuradi, 2010a, s. 40). İnsanın değerini sırf insana özgü başarılarında, yani felsefi, bilimsel, sanatsal vb. insansal etkinlikleri hayata geçirebilmesinde ve etik değerlere sahip olabilmesinde aramak gerekmektedir. Her biri insana özgü bir değer niteliğindeki bu etkinliklerin, insanlar için insansal olanaklar olduğuna dikkat çeken Kuçuradi'ye göre, bu olanaklar, kişiler tarafından belirli bir şekilde gerçekleştirildiklerinde ise

insanın değerini korunmak m¼mk¼n olmaktadır. Ancak kişilerin insana ¼zg¼ bu olanakları hayata geçirebilmeleri yine insanlar tarafından yaratılan belirli koşulların var olmasını gerektirmektedir. Bu koşulların en başında ise insan haklarını temel alan bir anayasa ve buna bağlı olarak oluşturulmuş bir siyasal d¼zen gelmektedir. Bu bakımdan insan hakları, insanların insana ¼zg¼ olanakları gerçekleştirebilmelerinin, b¼ylelikle insanın değerini koruyarak insanlaşabilmelerinin ¼nkořulu olan istemlerdir (Kuçuradi, 2011b, s. 2). Daha açık bir ifadeyle kişilerin, insanlardan nasıl muamele g¼rmeleri ve insanlara nasıl muamele etmeleri gerektiğine dair istemler olarak karşımıza çıkan insan hakları, b¼yleyi muameleleri m¼mk¼n kılan toplumsal d¼zenlemeleri belirlemesi beklenen etik ilkelerdir. Dolayısıyla insan t¼r¼n¼n doğal yapı ¼zelliklerini korumanın ve her tek kişide insana ¼zg¼ olanakları geliştirmenin insan olan herkesin en temel g¼revi olduğunu savunan Kuçuradi'ye g¼re, insan hakları, her Şeyden ¼nce kişilerde insanın değerini tanıyıp korumayı, yani her kişiye insana ¼zg¼ olanakları hayata geirecekmiş gibi muamele etmeyi gerekli kılmaktadır.

Bu bakımdan insan t¼r¼ne ¼zg¼ olanakların etik bilgisi, bir hakkın insan haklarından biri olmasının, o hakkın her kişi için sağlanması veya hiçbir kişide ihlal edilmemesi gerekliliğinin temel dayanağını oluşturmaktadır. Buradan hareketle, insan haklarının kişi hakları olduğunu, ancak kişi haklarının tamamının insan hakları olmadığını belirten Kuçuradi (2011b, s. 4), kişi haklarını en genel anlamda temel haklar ve yurttaşlık hakları olmak üzere iki grupta ele almaktadır. Bir kişinin sırf insan olmasından dolayı sahip olması gereken hakları temel haklar olarak nitelendiren Kuçuradi'ye g¼re, yurttaşlık hakları ise insanlara belirli bir ¼lkenin vatandaşı olması nedeniyle tanınan, ekonomik, sosyal ve siyasal haklardır. Bu bağlamda temel haklar, tek tek kişilerle ilgisi bakımından birtakım istemler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Temel hakların bir kısmını kişinin insana ¼zg¼ olanaklarını hayata geirebilmesiyle doğrudan ilgili olan istemler oluşturmaktadır (Kuçuradi, 2009, s. 22). Diğer bir ifadeyle temel hakların bir b¼l¼m¼, insanların insana ¼zg¼ etkinlikleri gerçekleştirirken engellenmemeleri gerektiği talebini dile getirmektedir. Ancak bu engellenmeme isteminin Mill'in ¼zg¼rl¼ęe ilişkin d¼řüncelerinde karşımıza çıkan, herhangi bir Şey yaparken engellenmemekten tamamen farklı olduğu g¼r¼lmektedir. ¼nk¼ Kuçuradi'ye g¼re bu istem, istediğimiz ve bizi mutlu edeceğini d¼ř¼nd¼ę¼m¼z herhangi bir Şey yaparken değil, yaratma, bilgi ortaya koyma, değerlendirme

gibi yalnızca insan türüne özgü, insanın değerine değer katan etkinliklerde bulunurken engellenmemeyi dile getirmektedir (Kuçuradi, 2009, s. 23). Kuçuradi'nin ifadesiyle,

Geleneksel adlarıyla kişi özgürlüğü ve güvenliği gibi haklar ve gerektirdikleri (: hiçkimsenin tutsak ya da köle durumunda tutulmaması; hiçkimseye işkence ya da acımasız, insanlıkdışı, aşağılayıcı muamele edilmemesi, bu tür ceza verilmemesi; hiçkimsenin keyfi olarak tutuklanmaması) ile düşünce, kanaat, barışçı bir şekilde toplanma özgürlükleri gibi özgürlükler bu tür haklardır; herkesten insanın değerine dokunmama isteminde bulunurlar (Kuçuradi, 2011b, s. 5).

İnsanların olanaklarını hayata geçirebilmeleri için görmeleri gereken muameleyi içeren bu hakların ya da istemlerin, kişilere tanınmaları ve verilmeleri söz konusu değildir (Kuçuradi, 2009, s. 23). Bu tür istemlerin temel talebi, insanlara devlet tarafından verilemeyecek, ancak kişilerde kişilerce saygı gösterilebilecek veya ihlal edilebilecek hakların korumasıdır (Kuçuradi, 2011b, s. 4-5). Kuçuradi'nin doğrudan korunan haklar olarak nitelendirdiği bu haklarla ilgili devletin görevi, ihlal edilmelerini engellemek ve ihlal edildikleri zaman da dengeyi yeniden kurmaktır. Bu hakların korunması ancak ihlal edilme girişimleri olduğu zaman mümkün olabildiği için devletin bu hakları koruması, yasal güvence altına alması, hakların ihlal edilmesini yasalarla engellemeye çalışması, ihlal edildiği takdirde de çeşitli organlarıyla müdahale etmesi anlamına gelmektedir (Kuçuradi, 2010a, s. 62). Söz konusu olan haklar, hukuksal geçerliliği bulunan belgelerde yer almalarıyla veya bir yasa haline getirilerek yasal güvence altına alınmalarıyla özgürlükler olarak kendilerini göstermekte ve temel özgürlükler haline gelmektedir. Kuçuradi'nin düşüncesinde ancak bu tür temel haklar söz konusu olduğunda bir özgürlük ile bir hakkın kavramsal olarak aynı şey olduğu söylenebilir. Fakat bu haklar söz konusu olduğunda bile yine özgürlük ile hak arasında bir fark bulunmaktadır. Öyle ki bir isteme hak denildiğinde kişinin yasal güvence altına alınmamış olsa dahi sahip olduğu bir hakkın varlığı veya görmesi gereken bir muamele dile getirilmektedir. Buna karşılık aynı kavramsal içeriğe özgürlük denildiğinde, kişinin sahip olduğu hakkın veya görmesi gereken muamelenin bir ülkedeki yasalar çerçevesinde güvence altına alınması söz konusu olmaktadır (Kuçuradi, 2009, s. 23).

Bu noktada hak ile özgürlük arasındaki ilişkiye Mill'in düşünceleri çerçevesinden bakıldığında, daha önce de belirtildiği gibi özgürlük ve hakkın aynı anlama geldiği görülmektedir. Oysa bu ilişki Kuçuradi'nin düşüncelerinden hareketle değerlendirildiğinde ise bir hakkın özgürlük olabilmesi ancak ve ancak söz konusu olan hakkın güvence altına

alınması koşulu yerine getirildiğinde mümkün olmaktadır. Diğer bir ifadeyle Kuçuradi'nin düşüncesinde özgürlük ve hakkın aynı anlama gelmesi temel bir koşulun yerine getirilmesini şart koşmaktadır. Bu koşul, temel kişi haklarının devlet tarafından yasal güvence altına alınmasıdır. Sözgelimi “düşünce ve ifade özgürlüğü” olarak çeşitli uluslararası belgelerde karşılaşılan özgürlük, bir ülkenin anayasasında yer aldığı, teorik açıdan her insanın yeni bir fikir veya bilgi ortaya koyabilme hakkına saygı gösterileceğinin yasal güvencesini dile getirmiş olur. Daha açık bir anlatımla düşünce ve ifade özgürlüğünün anayasada yer alması, bir kişinin, bilgiyle temellendirilebilir ya da karşı çıkılabilir yeni bir fikir veya doğrulanabilir/yanlışlanabilir yeni bir bilgi ortaya koyarken o kişinin hiçkimse tarafından diğer haklarına bir zarar verilemeyeceğinin yasal teminatını ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında özgürlüklerin yasal istemlere dönüştürülmüş etik istemler olduğu söylenebilir. Nitekim Kuçuradi'nin ifadesiyle “kişiler yaşarken, toplumsal rollerini -görevlerini- yerine getirirken, ilişkide oldukları kişilere bu istemlerin dile getirdiği şekilde muamele ettikleri yerde -o ülkede- bu özgürlükler var demektir” (Kuçuradi, 2009, s. 24). Buraya kadar sözü edilen özgürlükler ile haklar arasındaki bu ilgi ve ilişkinin temel hakların ilk kısmıyla ilgili olduğu belirten Kuçuradi, benzer bir bağın temel hakların ikinci kısmında da bulunduğu dikkat çekmektedir.

Temel kişi haklarının ikinci kısmını insanların insan olarak olanaklarını hayata geçirebilmelerinin önkoşullarıyla ilgili çalışma hakkı, barınma hakkı, beslenme hakkı, sağlık hakkı, eğitim hakkı gibi istemler oluşturmaktadır. Bu haklar da tıpkı temel kişi haklarının ilk kısmında yer alan istemler gibi insanların sırf insan olduğu için sahip olmaları gereken haklardır. Fakat bu hak türünün korunması ilk kısım temel kişi haklarına göre farklılık göstermektedir. Kuçuradi'nin dolaylı korunan haklar olarak nitelendirdiği bu hak türü, bir ülkede kişilere devletçe tanınan, ekonomik, sosyal, siyasal haklardan oluşan yurttaşlık hakları ile kamu kurum ve kuruluşları aracılığıyla korunabilmektedir. Diğer bir deyişle, bu tür temel kişi haklarının korunması devletin bunlara ilişkin görevlerini tam manasıyla yerine getirmesine bağlıdır (Kuçuradi, 2011b, s. 46). Nitekim Kuçuradi'nin de belirttiği gibi dolaylı korunan temel kişi haklarının birer özgürlüğe dönüşebilmesi için sadece yasal güvence alınmaları yeterli değildir. Bu hakların temel özgürlükler olabilmeleri, dolaylı korunmalarını sağlayan, ülkeden ülkeye farklılık gösterebilen ekonomik, sosyal, siyasal yurttaşlık haklarına ilişkin bir koşulun yerine getirilmesini gerektirmektedir (Kuçuradi, 2009, s. 25).

Bu bağlamda yurttaşlık haklarının belirli bir ülkede devlet tarafından kişilere çizilen sınırlar olduğunu ve yurttaşlardan bu sınırların dışına çıkmamaları talebinde bulunduğunu belirten Kuçuradi'ye göre, bu kişi hakları, tüm insanların eşit olduğu haklar değil, yalnızca bir ülkedeki bütün yurttaşların eşit olduğu, sendika kurma hakkı, emeklilik hakkı, asgari ücret hakkı türünden kişilere tanınan haklardır. Temel kişi haklarının ikinci kısmını oluşturan dolaylı korunan hakların korunma derecesi, devlet tarafından kişilere tanınan yurttaşlık haklarının sınırlarının nasıl çizildiğine bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir. Beslenme, barınma, sağlık, eğitim hakkı gibi temel kişi hakları ile yurttaşlık hakları arasındaki bu kaçınılmaz ilişki, devletin mütemadiyen yaptığı yasal düzenlemelerle ve kurduğu her kurumla, tüm vatandaşların haklarını aynı derecede, eşitçe korunabilmeyi sağlama çabasında olmasını gerektirmektedir (Kuçuradi, 2011b, s. 46-47). Dolayısıyla temel kişi haklarından dolaylı korunan hakların bir ülkede özgürlüklere dönüşebilmeleri için yalnızca o ülke sınırları içerisinde yaşayan bütün yurttaşların bu haklarının aynı derecede korunması değil, insanın değerine yakışır bir yaşam sürdürmelerine yetecek derecede korunabilmelerinin sağlanmış olması gerekmektedir (Kuçuradi, 2009, s. 25-26). Sözelimi eğitim hakkının eğitim özgürlüğüne dönüşebilmesi için insanlara sadece ilkokulda okuma-yazma olanağının sağlanmış olması yeterli değildir. Kuçuradi'nin ifadesiyle, "eğitim özgürlüğü, ortaöğretim, mesleki eğitim, yükseköğretim ve yaygın eğitim görme olanağının, bütün ilgili yurttaşlar için sağlanmış olmasını gerektirir" (Kuçuradi, 2009, s. 26). Daha açık bir anlatımla, bir ülkede eğitim özgürlüğünün varlığından söz edebilmek için o ülkenin tüm yurttaşlarının ahlaki, ekonomik, sosyal ya da siyasi herhangi bir nedenle kendi yeteneklerini sistematik bir şekilde geliştirirken engellenmemeleri gerekmektedir. Çünkü kişilerin kendi yeteneklerini geliştirebilmeleri insanın değerine yakışır bir yaşam sürdürebilmenin en temel önkoşullarından biridir. Bu bakımdan Kuçuradi'nin toplumsal özgürlük olarak nitelendirdiği kamu özgürlükleri, belirli bir ülkede yurttaşların temel haklarının fiili olarak korunabilmesini sağlamak amacıyla devlet tarafından yaratılan olanaklardır. Devletin bu olanakları yaratmasıyla yurttaşlar insana özgü olanaklarını gerçekleştirip geliştirme imkânı bulmakta ve insanın değerine yakışır bir yaşam sürdürebilme şansına kavuşmaktadır.

Gelinen bu noktada Kuçuradi'nin düşüncesinde gerek insanın olanaklarıyla doğrudan ilgili olan gerekse kişilerin bu olanaklarını geliştirebilmelerinin önkoşullarını oluşturan temel hakların, birer kişi hakkı olduğu ve böyle hakların bir ülkede yasalarla güvence altına alınarak

özgürlüklere dönüşebildikleri görülmektedir. Başka bir deyişle temel özgürlükler, karşılığı oldukları temel kişi haklarının, sınırları belli bir ülkede fiilen yasal güvence altına alınmalarının ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan temel hakların taşıyıcılarının kişiler olduğunu, temel özgürlüklerin taşıyıcılarının ise kişiler değil, ülkeler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Sonuç

Gündelik yaşamdan hukuki söyleme kadar hak kavramının neliğine ilişkin yapılan açıklamalara bakıldığında öne sürülen düşüncelerin yaygın olarak yarar ve çıkar temelinde şekillendiği görülmektedir. Bu türden bir hak düşüncesini savunan filozofların başında ise J. Stuart Mill gelmektedir. Her tür ahlaki konuda olduğu gibi hak ve özgürlükle ilgili de yarar ilkesini esas alan Mill, bu ilkedan bağımsız bir hak düşüncesinin kabul edilemeyeceğini öne sürmektedir. Hak kavramını bireysellik, mutluluk, toplumsal ilerleme kavramlarıyla ilişkilendirerek açıklayan Mill'e göre, bireylerin kendilerini gerçekleştirip geliştirebilmeleri için iyi veya yararlı gördükleri her ne varsa onlara herhangi bir engellenme olmaksızın ulaşabilmelerini olanaklı kılan her şey hem bireysel hem de toplumsal ilerlemenin önünü açan birer hak ve özgürlüktür. Fakat yarar ve çikara dayanan bu tür bir hak görüşü göreliliğe kapı araladığından herkes için geçerli olan bir hak fikrini imkânsız hale getirmektedir. Bununla birlikte her bir bireyin kendi yararının peşinden koşması ve yararına hizmet eden şeyleri bir hak olarak görmesi, hak ihlallerinin yaşanmasını, herkesin herkesle savaşını ve adaletsizliğin katlanarak artmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Çünkü her bireyin kendisi için hak gördüğü çıkarları, en nihayetinde başka insanların çıkarlarıyla çatışmaktadır. Bu sorun çerçevesinde Kuçuradi'nin düşüncelerinden hareketle hak kavramının yarar ve çikardan bağımsız başka bir ölçüte dayanarak da temellendirilebileceğini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada, insanın kendini gerçekleştirmesinin, türüne özgü olanaklarını hayata geçirebilmesinin ancak insanın değerinin etik bilgisinden türetilen insan haklarını esas alan bir hak anlayışıyla olanaklı olduğu açıklığa kavuşturulmaktadır.

Mill ve Kuçuradi'nin hak kavramının neliği hakkındaki görüşlerinin birbirine tezat bir şekilde karşımıza çıkmasının en temel nedeni, ileri sürdükleri insan ve değer anlayışlarının birbirinden farklı olmasıdır. Nitekim bu durum Mill ve Kuçuradi'nin insan ve değer görüşleri karşılaştırıldığında daha net bir şekilde görülmektedir. Mill, insan ve değer anlayışını, bireysel

hazlara dayanan en yüksek mutluluk veya yarar ilkesinden hareketle ortaya koymakta ve toplumsal mutluluğun bireyin en büyük ölçüde yararının sağlanmasıyla mümkün kılınabileceğini ileri sürmektedir. Bu nedenle Mill'in değeri bireysel yarara indirgediğini, değerli olanın bireylere yarar sağlayan şeylere göre değişiklik gösterdiğini, bundan dolayı göreceli olduğunu varsaydığını, insanı da yalnızca yararı peşinden koşan doğal canlı bir varlık olarak gördüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü insan ve değer anlayışı bağlamında, iyiyle kötünün, yararlı veya zararlının, değerli ya da değersiz haz ve acıdan bağımsız var olmadığını/olmayacağını savunan Mill'e göre, haz veren, iyi, yararlı, değerli, acı veren ise kötü, zararlı ve değersizdir. Böyle alındığında bir insana haz verdiği için iyi, yararlı ve değerli olduğu varsayılan şeyler, diğer bir insana acı verdiğinde kötü, zararlı ya da değersiz sayılabilmekte ve bu durumda değer, tıpkı iyi ve yarar gibi göreceli hale gelmektedir. Fakat bu tür bir düşünce genel kabul gördüğünde, insanı diğer canlılardan ayıran özelliğin veya insanın değerinin var olduğu fikrinin terk edilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Bununla birlikte haz peşinde koşmanın iyi, yararlı, değerli, acıdan kaçınan kötü, zararlı ve değersiz sayılması, üstelik bu anlayışın hak, özgürlük gibi kavramları açıklamakta yegâne ölçüt olarak alınması durumunda, bir kişinin varlığını, yaşamını hiçe sayarak neden boğulmak üzere olan birini kurtarmak için denize atladığını ya da bir itfaiye erinin ne için alevlerin içine daldığını açıklamak da çok mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda Mill'in en yüksek yarar ilkesini esas alan insan ve değer anlayışının aksine Kuçuradi'nin insan, değer ve değerler ile ilgili görüşleri, insanın sadece yararının peşinden koşan doğal canlı bir varlık olmadığına, menfaatlerini hesaba katmaksızın da yapıp etmelerde bulunabildiğine, onu diğer varlıklardan ayıran birtakım özelliklere ve olanaklara sahip olduğuna, bunun da insanın değerine karşılık geldiğine işaret etmektedir.

Kuçuradi'nin düşüncesinde insanın değeri, onun diğer canlı varlıklar arasındaki özel yerini gösteren olanaklar ve özelliklerin bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan türüne özgü bu olanak ve özelliklerin hayattaki somut görünüşleri de insan etkinlikleri ve bu etkinliklerin ürünü olan değerler olarak kendini göstermektedir. İnsan gerçekleştirdiği etkinlikler sonucunda yarattığı bu değerler sayesinde doğal canlı bir varlık olmanın ötesine geçmekte ve adeta ikinci bir doğa olarak nitelendirilebilecek olan tarihsel varlık alanını inşa etmesiyle diğer canlılardan ayrılmaktadır. Fakat Kuçuradi'ye göre, insan türüne özgü etkinlikler her insana açık birer olanak olsa da her kişi bu olanakları insanın değerini hesaba katarak

amacının bilincinde ve işlevi yerine gelecek biçimde hayata geçirememektedir. Diğer bir ifadeyle her insan, sanatta, bilimle, teknikle, felsefeyle, hukukla ilgilenip bu alanlarda eserler ortaya koysa bile, bu eserlerin bir başarı olarak insanın değerleri arasında yer alabilmeleri, insanın değerini koruyacak ve değerine değer katacak tarzda hayata geçirilmiş olmalarına bağlıdır. İnsan türüne özgü olan bu olanaklar, ancak diğer insanlara göre doğal yapı olanakları daha fazla olan etik değerlere sahip bazı kişiler tarafından insanın değerine yakışır bir tarzda gerçekleştirilmektedir.

İnsanın değerine yakışır yapıp etmeleriyle yaşamı yaşanmaya değer ve anlamlı kılan böylesi kişiler, dürüst, saygılı, adil vb. eylemlerde bulunduğu, ilişkilerini sevgi, güven, saygı, minnet, sadakat gibi değerlilik yaşantıları üzerine kurduğunda, bilim, sanat, teknik, felsefe, hukuk gibi alanlarda eserler ortaya koyduğunda insana özgü tüm bu olanaklar, türün bir özelliği veya değeri haline gelmektedir. Ancak insanların söz konusu olanakları gerçekleştirip türün bir özelliğine dönüştürebilmeleri insan haklarının veya temel kişi haklarının varlığını ve yasal güvence altına alınmalarını gerektirmektedir. Nitekim insan hakları, her kişinin sırf insana özgü olan olanakları hayata geçirebilmesi için sahip olması gereken ve yasalarla güvence altına alınma talebini içeren temel kişi haklarıdır. Dolayısıyla hak kavramını insan haklarıyla ilgisinde temellendiren Kuçuradi, insan haklarını da insanın değeriyle, yalnızca insan türüne özgü olan olanakların geliştirilmesi ve hayata geçirilmesiyle bağlantısında ele almaktadır. Buradan hareketle bir hakkı, insan hakkı yapan ölçütün tür olarak insanın olanaklarını gerçekleştirebilmesinin koşullarının bilgisiyle temellendirilmesi gerektiğine dikkat çeken Kuçuradi, temel haklar korunmadığında, kişilerde insana özgü olanakları hayata geçirmenin oldukça güç olacağını belirtmektedir. Bu nedenle Kuçuradi'nin de yerinde bir tespitle ifade ettiği üzere, bir hakkın insan haklarından biri olup olmadığı, ancak temel hak olduğu ileri sürülen normun, kişilerde insana özgü olanakları gerçekleştirebilmenin ve geliştirebilmenin bir ön koşulunu oluşturup oluşturmadığına göre belirlenebilir.

Sonuç olarak, hak ve özgürlüklerin korunması adına yapılmayacak işlerin yapıldığı, menfaatlerin, bireysel yarar ve çıkarların başat değerler olarak görüldüğü çağımızda, hak, adalet, özgürlük özlemlerimizin yerinde sayan veya gün geçtikçe uzaklaşan özlemler olmasını istemiyorsak öncelikle hem kişisel hem de toplumsal açıdan hak kavramıyla felsefi bir hesaplaşma yapmak gerekmektedir. Bu hesaplaşmayı Mill'in düşünceleri çerçevesinde

gerçekleştirdiğimizde yarar ve çıkarları korumak için amaca giden her yolun mübah görülmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu da aslında sık sık hak ihlallerinin yaşanmasına ve bunun sonucunda hak özlemine, karamsarlığa, umutsuzluğa, çaresizlik duygusuna davetiye çıkaracaktır. Dolayısıyla Kuçuradi'nin dikkat çektiği gibi hak kavramıyla ilgili felsefi bir hesaplaşma, çıkar ve menfaatlerin ötesinde insanın değerinin bilgisine dayanmalı ve gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan konulan amaçlar, her şeyden önce etik ilkeler olarak insan haklarını temel almalıdır.

KAYNAKÇA

- Capaldi, N. (2011) *John Stuart Mill*, çev. İ. H. Yılmaz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erdoğan, M. (2019) *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, Ankara: Hukuk Yayınları.
- Feinberg, J. (1970) "The Nature of Value of Rights", *The Journal of Value Inquiry*, Volume 4, pp. 243-260.
- Gözler, K. (2008) *Hukuka Giriş*, Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- Kocaman, Ç. (2021) "Kuçuradi Felsefesinde İnsanlaşma Sorunu Olarak Eğitim", *Tabula Rasa: Felsefe & Teoloji Dergisi*, Sayı:35, ss. 36-55.
- Kuçuradi, İ. (1997) "20. Yüzyıl Felsefi Antropolojisinde Takiyettin Mengüşoğlu'nun Yeri", *Yüzyılımızda İnsan Felsefesi* içinde, ed. İ. Kuçuradi, (ss. 75-85), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (2007) "İnsan Hakları: Kavramları ve Çeşitleri", *İnsan Hakları Konferans, Panel ve Sempozyumlar* içinde, (ss. 27-46), Ankara: Ankara Barosu İnsan Hakları Hukuku Merkezi Yayınları. Erişim Tarihi: 02.12.2022
<http://eski.ankarabarusu.org.tr/PANELLER/2005/01.04.2005%20%C4%B0NSAN%20HAKLARI%20%C4%B0oanna%20Ku%C3%A7uradi.doc>
- Kuçuradi, İ. (2009b) *Uludağ Konuşmaları*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (2010a) *Çağın Olayları Arasında*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (2010b) *İnsan ve Değerleri*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (2011a) *Etik*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (2011b) *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kuçuradi, İ. (2021) İoanna Kuçuradi ile Hayat Üzerine-1: Salgının Etkileri, Özgürlük, Haklar, Mutluluk... Erişim Tarihi: 15.12.2022.

<https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ioanna-kucuradi-ile-hayat-uzerine-1-salginin-etkileri-ozgurluk-haklar-mutluluk-1813145>

Kukathas, C. (2006) "Rights of Culture, Rights of Conscience", *Between Cosmopolitan Ideals and State Sovereignty Studies in Global Justice* içinde, ed. R. Tinnevelt, G. Verschraegen, (pp. 109-119), Newyork: Palgrave Macmillan.

Mill, J. S. (1986) *Faydacılık*, çev. N. Coşkunlar, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Mill, J. S. (2004) *Hürriyet Üstüne*, çev. M. O. Dostel, Ankara: Liberte Yayınları.

Mill, J. S. (2005) *Özgürlük Üstüne ve Seçme Yazılar*, çev. A. Ertan, İstanbul: Belge Yayınları.

Özcan, M. (2006) *İnsan Felsefesi: İnsanın Neliği Üstüne Bir Soruşturma*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Özcan, M. (2012) "Kuçuradi Felsefesi", *Journal Of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları Vol 37* içinde, ed. Cemal Güzel, (ss. 187-213), Harvard University: Published at the Department of Near Eastern Languages and Civilization.

Silier, Y. (2017) "John Stuart Mill", *Siyaset Felsefesi Tarihi* içinde, ed. A. Tunçel, K. Gülenç, (ss. 388-405), Ankara: Doğu-Batı Yayınları.

Skorupski, J. (2006) *Why Read Mill Today?*, London: Routledge.

Waldron, J. (2007) "Rights", *A Companion to Contemporary Political Philosophy 2nd Edition-Volume I* içinde, ed. R. E. Goodin, P. Pettit, T. Pogge (pp. 745-754), Oxford: Blackwell Publishing.